

"चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांना भेडसावणाऱ्या वित्तीय व्यवस्थापनातील अडचणींचे विश्लेषणाधारित संशोधन"

आशिष व. नैताम

संशोधनकर्ता

संशोधन केंद्र

विद्या विकास महाविद्यालय, समुद्रपुर, वर्धा

डॉ. राजीव कळसकर

मार्गदर्शक

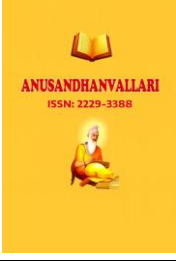
संशोधन केंद्र

विद्या विकास महाविद्यालय, समुद्रपुर, वर्धा

सारांश:

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाचा उद्देश चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांना भेडसावणाऱ्या वित्तीय व्यवस्थापनाशी संबंधित समस्यांचे विश्लेषणात्मक परीक्षण करणे हा आहे. लघुउद्योग हे स्थानिक अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे आधारस्तंभ असून रोजगारनिर्मिती, मूल्यवर्धन आणि ग्रामीण-नागरी आर्थिक विकासाला चालना देणारे घटक आहेत. तथापि, या उद्योगांच्या प्रगतीत वित्तीय व्यवस्थापनातील अडचणी महत्त्वपूर्ण अडथळा निर्माण करतात. अध्ययनासाठी चंद्रपूर जिल्ह्यातील सर्व १५ तालुक्यांमधून यादृच्छिक नमुना पद्धतीने निवडलेल्या १५० लघुउद्योजकांची प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली. निष्कर्षानुसार भांडवलाच्या कमतरता, कर्जप्राप्तीतील अडथळे, उंचावलेले व्याजदर, रोख प्रवाह व्यवस्थापनातील त्रुटी, आर्थिक साक्षरतेचा अभाव, अचूक लेखांकन पद्धतीचा अभाव, तसेच सरकारी योजना व आर्थिक सहाय्याबाबतची अपुरी माहिती या समस्या सर्वाधिक प्रमाणात आढळल्या. या वित्तीय मर्यादांमुळे लघुउद्योजकांच्या गुंतवणूक क्षमतेवर, उत्पादनक्षमता वाढविण्याच्या प्रयासांवर आणि बाजारातील स्पर्धात्मकतेवर प्रतिकूल परिणाम होतो. अभ्यासातून हेही स्पष्ट झाले की वित्तीय नियोजनातील कमतरता आणि उपलब्ध संसाधनांचा अपुरा उपयोग यांचा उद्योगांच्या टिकाव व दीर्घकालीन नफ्याशी थेट संबंध आहे. एकूणच, चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांना वित्तीय व्यवस्थापन क्षेत्रात सशक्तीकरणाची गरज आहे. यासाठी वित्तीय साक्षरता प्रशिक्षण, कर्जप्राप्तीची सुलभता, लेखांकन आणि रोख प्रवाह व्यवस्थापनाची सुधारित साधने, तसेच सरकारी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी उपयुक्त ठरू शकते. प्रस्तुत अध्ययन लघुउद्योगांच्या वित्तीय बळकटीकरणासाठी धोरणात्मक मार्गदर्शन देणारे ठरते.

मुख्य शब्द: लघुउद्योजक, वित्तीय व्यवस्थापन, भांडवलाची कमतरता, रोख प्रवाह व्यवस्थापन, आर्थिक साक्षरता, चंद्रपूर जिल्हा

प्रस्तावना:

चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजक हे स्थानिक अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभ मानले जातात. उत्पादन, सेवा, अन्नप्रक्रिया, वस्त्रोद्योग, लाकूडकाम, बांधकाम साहित्य निर्मिती तसेच विविध स्थानिक व्यवसायांत कार्यरत असलेले हे उद्योजक ग्रामीण आणि नागरी भागांमध्ये रोजगारनिर्मिती, स्थानिक संसाधनांचा परिणामकारक उपयोग, मूल्यनिर्मिती आणि आर्थिक व्यवहारांना चालना देणारे प्रमुख घटक ठरतात. स्थानिक बाजारपेठांचे सक्रियपण, उत्पादन-वितरण चक्राची वाढ आणि आर्थिक स्थैर्य निर्मिती या प्रक्रियांमध्ये लघुउद्योगांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

परंतु, या सकारात्मक वैशिष्ट्यांबरोबरच लघुउद्योजकांच्या प्रगतीपुढील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे वित्तीय व्यवस्थापनातील कमतरता. भांडवलाची अपुरी उपलब्धता, कर्जप्राप्तीची गुंतागुंत, उंचावलेले व्याजदर, रोख प्रवाह व्यवस्थापनातील त्रुटी, योग्य लेखा-नोंदींचा अभाव, मर्यादित आर्थिक साक्षरता, कार्यकारी भांडवलाची कमतरता आणि गुंतवणूक नियोजनातील अस्पष्टता, या सर्व समस्या लघुउद्योजकांच्या दैनंदिन कार्यक्षमतेवर तसेच त्यांच्या दीर्घकालीन प्रगतीवर नकारात्मक परिणाम करतात. याशिवाय, सरकारी योजना, अनुदाने व आर्थिक सहाय्याविषयीची अपुरी माहितीही या उद्योजकांना उपलब्ध संधींचा संपूर्ण लाभ घेण्यापासून दूर ठेवते.

या पार्श्वभूमीवर चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांना वित्तीय व्यवस्थापनाच्या कोणत्या विशिष्ट अडचणी भेडसावतात, या अडचणींची मूळ कारणे कोणती आहेत, आणि त्याचा त्यांच्या व्यवसायवृद्धी, गुंतवणूक क्षमता व स्पर्धात्मकतेवर कसा परिणाम होतो, याचे सखोल व विश्लेषणात्मक परीक्षण करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. प्रस्तुत अध्ययन या आवश्यकतेची पूर्तता करत असून लघुउद्योगांच्या वित्तीय बळकटीकरणासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण अंतर्दृष्टी उपलब्ध करून देते.

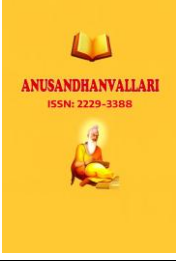
अध्ययनाची उद्दिष्टे:

- १) चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख वित्तीय व्यवस्थापनाशी संबंधित समस्यांची ओळख पटविणे.
- २) भांडवलाची उपलब्धता, कर्जप्राप्तीची प्रक्रिया आणि आर्थिक संसाधनांचा व्यवसायावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे.
- ३) रोख प्रवाह व्यवस्थापन, लेखांकन प्रणाली आणि वित्तीय नियोजनातील मर्यादा अभ्यासणे.
- ४) वित्तीय साक्षरता आणि तांत्रिक साधनांच्या वापराबाबत उद्योजकांची वर्तमान स्थिती तपासणे.
- ५) लघुउद्योजकांच्या वित्तीय क्षमतावृद्धीसाठी उपयुक्त अशा धोरणात्मक उपाययोजना सुचविणे.

परिकल्पना:

१. परिकल्पना – १ (H1)

H₀ (शून्य परिकल्पना):

चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांची वित्तीय संसाधने आणि त्यांना भेडसावणाऱ्या वित्तीय समस्यांची तीव्रता यांच्यात कोणताही लक्षणीय संबंध नाही.

H₁ (वैकल्पिक परिकल्पना):

चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांची वित्तीय संसाधने आणि वित्तीय समस्यांची तीव्रता यांच्यात लक्षणीय संबंध आहे.

२. परिकल्पना – २ (H2)

H₀ (शून्य परिकल्पना):

बाजारातील स्पर्धेची पातळी आणि लघुउद्योजकांच्या भांडवल व्यवस्थापनातील अडचणी यांच्यात कोणताही लक्षणीय संबंध नाही.

H₁ (वैकल्पिक परिकल्पना):

बाजारातील स्पर्धेची पातळी आणि लघुउद्योजकांच्या भांडवल व्यवस्थापनातील अडचणी यांच्यात लक्षणीय संबंध आहे.

अध्ययनाची व्याप्ती:

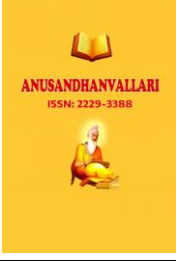
अध्ययन केवळ चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांपुरते मर्यादित आहे. वित्तीय व्यवस्थापनातील मुद्द्यांवर (जसे की भांडवलाची गरज, कर्जप्राप्ती, रोख प्रवाह, खर्च नियंत्रण, गुंतवणूक नियोजन, आर्थिक दस्तऐवजीकरण) लक्ष केंद्रित केले आहे. ग्रामीण व नागरी दोन्ही प्रकारचे उद्योग अभ्यासात समाविष्ट आहेत. निवडलेल्या सर्व लघुउद्योगांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी विविध क्षेत्रांचा समावेश करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती:

या अध्ययनासाठी संपूर्णपणे प्राथमिक स्वरूपातील माहितीचा उपयोग करण्यात आला असून एकूण 150 लघुउद्योगांची निवड साध्या यादृच्छिक नमुना पद्धतीने (Simple Random Sampling) करण्यात आली. चंद्रपूर जिल्ह्यातील सर्व 15 तालुक्यांचा समावेश करण्यात आला असून प्रत्येक तालुक्यातून 10 लघुउद्योगांची निवड करण्यात आली आहे. निवडलेल्या उद्योगांमध्ये उत्पादनक्षेत्र, सेवा क्षेत्र, अन्नप्रक्रिया, वस्त्रोद्योग, लाकूड-उद्योग, बांधकाम साहित्य निर्मिती तसेच इतर स्थानिक व्यवसाय अशा विविध श्रेणींचा समावेश आहे. अशा प्रकारे संपूर्ण जिल्ह्याचे व्यापक प्रतिनिधित्व प्राप्त झाले असून लघुउद्योजकांना भेडसावणाऱ्या वित्तीय समस्यांचे सर्वांगीण चित्र या नमुन्यातून स्पष्ट होते.

साहित्याचा आढावा:

लघुउद्योजकांच्या वित्तीय व्यवस्थापनाशी संबंधित समस्यांवर विविध देशांमध्ये आणि कालखंडांमध्ये अनेक संशोधकांनी सखोल अभ्यास केलेला आहे. रोसयादाह (2020) यांनी लघु, सूक्ष्म आणि मध्यम उद्योगांतील

वित्तीय वर्तनावर वित्तीय ज्ञान, आर्थिक वृत्ती आणि व्यक्तिमत्त्वाचा थेट प्रभाव असल्याचे स्पष्ट केले. त्यांच्या निष्कर्षानुसार वित्तीय साक्षरतेचा अभाव हा उद्योजकांच्या निर्णयक्षमतेवर प्रतिकूल परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक आहे. हु (2018) आणि पान (2017) यांनी उद्यमशील उद्योगांतील वित्तीय समस्यांचा “इंटरनेट+” युगाच्या पार्श्वभूमीवर अभ्यास केला. त्यांच्या संशोधनानुसार रोख प्रवाह व्यवस्थापनातील त्रुटी, अपुरी निधी उपलब्धता, लेखांकन पद्धतींचा अभाव आणि वित्तीय तंत्रज्ञानाचा अल्प वापर या समस्या उद्यमशीलतेच्या वाढीस मर्यादा आणतात. झांग आणि झाओ (2013) यांनी वित्तीय नियंत्रणातील कमतरता, निधी नियोजनातील त्रुटी आणि अनियोजित कर्जबोजा यांची ओळख करून, त्यावर उपाययोजना सुचवल्या. या अनुषंगाने अर्बनिस, संडे, बुरानी आणि एल्याबू (2013) यांनी युगांडातील लघुउद्योगांमध्ये वित्तीय व्यवस्थापन पद्धतींचा कार्यक्षमतेवर होणारा परिणाम विशद केला आणि योग्य लेखांकन प्रणाली, बजेट नियंत्रण आणि आर्थिक पारदर्शकतेचे महत्त्व अधोरेखित केले. रामास्वामी (2012) यांनी मिजोराममधील हॅन्डलूम उद्योगांचे केस स्टडी सादर करताना लेखांकन पद्धतींचा अभाव, अपुरा निधी आणि कच्च्या मालाच्या खरेदीतील अडचणी या समस्यांना प्रमुख अडथळे मानले. हुंजरा, बट आणि रहमान (2010) यांनी वित्तीय व्यवस्थापन पद्धती आणि संस्थात्मक कार्यप्रदर्शन यांतील संबंधांच्या विश्लेषणातून वित्तीय अनुशासनाचे महत्त्व स्पष्ट केले. लियू (2010) यांनी लघु मध्यम उद्योगांसाठी धोरणात्मक वित्तीय व्यवस्थापनाची गरज प्रतिपादित केली.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्णयन:

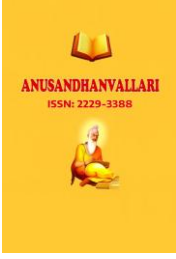
अध्ययनातून संकलित करण्यात आलेल्या प्राथमिक आकडेवारीचे व्यवस्थित वर्गीकरण, मोजमाप, सांख्यिकीय प्रक्रियेच्या आधारे विश्लेषण आणि त्यातून प्राप्त होणाऱ्या निष्कर्षांचे तर्कसंगत अर्थनिर्णयन ही कोणत्याही संशोधनाची मूलभूत आवश्यकता असते. प्रस्तुत अध्ययनात चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांकडून मिळालेल्या माहितीचे सांख्यिकीय पद्धतीने विश्लेषण करून विविध घटकांमध्ये असलेले परस्परसंबंध, वित्तीय व्यवस्थापनातील अडचणींची तीव्रता, उद्योजकांचे वर्तन-पॅटर्न, तसेच विविध वित्तीय घटकांचा व्यवसायावर होणारा परिणाम यांचा सर्वांगीण अभ्यास करण्यात आला आहे.

१. प्रतिसादकांची स्थिती (Respondent Profile)

तक्ता १ : वयोगटानुसार प्रतिसादकांचे वर्गीकरण (N = 150)

वयोगट (वर्षे)	प्रतिसादक	टक्केवारी (%)
21-30	26	17.33%
31-40	58	38.67%
41-50	40	26.67%
51 वरील	26	17.33%
एकूण	150	100%

अर्थनिर्णयन:

सर्वाधिक (38.67%) प्रतिसादक 31-40 वयोगटातील असून, वित्तीय जबाबदाऱ्या सांभाळण्यासाठी मध्यमवयीन उद्योजक सर्वाधिक सक्रिय आढळतात.

तक्ता २ : शैक्षणिक पात्रता

शैक्षणिक पातळी	प्रतिसादक	टक्केवारी (%)
प्राथमिक/माध्यमिक	27	18%
दहावी/बारावी	49	32.67%
पदवीधर	52	34.67%
पदव्युत्तर	22	14.66%
एकूण	150	100%

अर्थनिर्णयन:

पदवीधर व बारावी शिक्षित उद्योजकांचे प्रमाण अधिक असून (67%), उच्च वित्तीय साक्षरतेचा अभाव काही प्रमाणात जाणवतो.

तक्ता ३ : उद्योगप्रकारानुसार वर्गीकरण

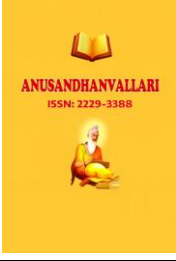
उद्योगप्रकार	प्रतिसादक	टक्केवारी (%)
उत्पादन क्षेत्र	36	24%
सेवा क्षेत्र	33	22%
अन्नप्रक्रिया	28	18.67%
वस्त्रोद्योग/कपडे	18	12%
लाकूड-उद्योग	17	11.33%
बांधकाम साहित्य	18	12%
एकूण	150	100%

अर्थनिर्णयन:

उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रातील उद्योजकांचे प्रमाण सर्वाधिक असून, वित्तीय समस्या क्षेत्रनिहाय बदलत्या स्वरूपात दिसतात.

तक्ता ४ : व्यावसायिक अनुभव

अनुभव (वर्षे)	प्रतिसादक	टक्केवारी (%)
5 वर्षांपर्यंत	41	27.33%
6-10 वर्षे	55	36.67%
11-15 वर्षे	34	22.67%
15 वर्षांपेक्षा अधिक	20	13.33%
एकूण	150	100%

अर्थनिर्णयन:

6-10 वर्षे अनुभव असलेल्या उद्योजकांचे प्रमाण जास्त असून, मध्यम अनुभव असलेले उद्योजक वित्तीय व्यवस्थापनात अधिक अडचणी अनुभवतात.

तक्ता ५ : वार्षिक उलाढाल

वार्षिक उलाढाल (₹ लाख)	प्रतिसादक	टक्केवारी (%)
5 लाखांखाली	48	32%
5-10 लाख	51	34%
10-20 लाख	32	21.33%
20 लाखांवरील	19	12.67%
एकूण	150	100%

अर्थनिर्णयन:

बहुसंख्य उद्योगांची उलाढाल कमी (5-10 लाख) असून, वित्तीय क्षमतांमध्ये मर्यादा दिसून येतात.

२. वित्तीय व्यवस्थापनातील प्रमुख समस्या**तक्ता ६ : भांडवल उपलब्धतेशी संबंधित अडचणी**

समस्या	होय (%)	नाही (%)
प्रारंभिक भांडवलाची कमतरता	118 (78.67%)	32 (21.33%)
कार्यकारी भांडवल अपुरे	109 (72.67%)	41 (27.33%)

अर्थनिर्णयन:

बहुसंख्य उद्योजकांना प्रारंभिक व कार्यकारी भांडवलाच्या कमतरतेचा परिणाम सहन करावा लागत आहे.

तक्ता ७ : कर्जप्राप्तीशी संबंधित अडथळे

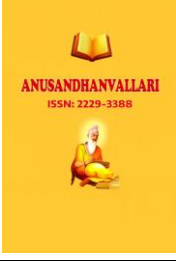
समस्या	होय (%)	नाही (%)
बँक कर्ज मिळविण्यात अडचण	103 (68.67%)	47 (31.33%)
आवश्यक दस्तऐवजांची कमतरता	112 (74.67%)	38 (25.33%)

अर्थनिर्णयन:

कर्जप्रक्रियेतील कठीण अटी आणि दस्तऐवजांची कमतरता वित्तीय सहाय्य मिळण्यात मोठा अडथळा आहे.

तक्ता ८ : रोख प्रवाह (Cash Flow) व्यवस्थापनातील समस्या

समस्या	होय (%)	नाही (%)
नियमित उत्पन्न-खर्च संतुलन साधण्यात अडचण	121 (80.67%)	29 (19.33%)

ग्राहकांकडून देयके उशिरा मिळणे	108 (72%)	42 (28%)
--------------------------------	-----------	----------

अर्थनिर्णयन:

८०% पेक्षा अधिक उद्योजकांना रोख प्रवाह संतुलन मोठी अडचण आहे.

तक्ता ९ : लेखांकन व आर्थिक नोंदीतील त्रुटी

समस्या	होय (%)	नाही (%)
योग्य लेखांकन पद्धतीचा अभाव	115 (76.67%)	35 (23.33%)
नफा-तोटा विश्लेषण न करणे	98 (65.33%)	52 (34.67%)

अर्थनिर्णयन:

उद्योजकांमध्ये औपचारिक लेखांकन प्रणालींचा अभाव मोठ्या प्रमाणात जाणवतो.

तक्ता १० : वित्तीय साक्षरतेचा अभाव

समस्या	होय (%)	नाही (%)
आर्थिक साक्षरता कमी	124 (82.67%)	26 (17.33%)
गुंतवणूक नियोजनाची अपुरी समज	118 (78.67%)	32 (21.33%)

अर्थनिर्णयन:

वित्तीय शिक्षणाचा अभाव व्यवसायवृद्धीवर थेट परिणाम करतो.

तक्ता ११ : तांत्रिक-वित्तीय साधनांचा वापर

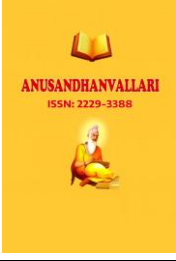
समस्या	होय (%)	नाही (%)
डिजिटल पेमेंट साधनांचा अल्प वापर	119 (79.33%)	31 (20.67%)
ई-चलन, POS, मोबाईल ॲप्स यांचा वापर कमी	126 (84%)	24 (16%)

अर्थनिर्णयन:

८०% पेक्षा जास्त उद्योजक तांत्रिक वित्तीय साधनांपासून दूर आहेत.

परिणाम (Findings):

प्रस्तुत अध्ययनातून चंद्रपूर जिल्ह्यातील १५० लघुउद्योजकांच्या वित्तीय स्थितीचे, आर्थिक व्यवस्थापनातील पद्धतींचे आणि त्यांच्या अडचणींचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले. या विश्लेषणातून दिसून आले की बहुसंख्य उद्योजकांना भांडवलाच्या कमतरतेमुळे, कार्यकारी निधीच्या अभावामुळे आणि कर्जप्राप्तीतील अडथळ्यांमुळे

मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक अस्थिरतेचा सामना करावा लागत आहे. ७० ते ७९ टक्के उद्योजकांना व्यवसायाच्या सुरुवातीला आणि दैनंदिन व्यवहारांच्या व्यवस्थापनात पुरेसे भांडवल मिळत नसल्याने त्यांची कार्यक्षमता कमी होते. तसेच ७० टक्क्यांहून अधिक उद्योजकांना बँक कर्ज मिळविताना कठोर अटी, आवश्यक कागदपत्रांची कमतरता आणि तारण नसणे यांसारख्या अडचणींचा सामना करावा लागतो. यामुळे व्यवसायात विस्तार, नविन गुंतवणूक आणि नवोन्मेषी उपक्रम राबविण्यात मोठी मर्यादा जाणवते.

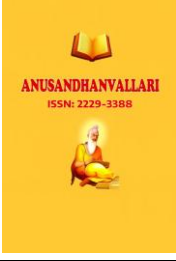
दुसरा महत्त्वाचा निष्कर्ष असा दिसून आला की लघुउद्योजकांमध्ये रोख प्रवाह (Cash Flow) व्यवस्थापन अत्यंत कमकुवत आहे. ८० टक्के प्रतिसादकांना नियमित उत्पन्न-खर्च यात संतुलन राखणे कठीण जाते, तर ७२ टक्के उद्योजकांना ग्राहकांकडून देयके वेळेवर मिळत नसल्यामुळे तरलता संकट (Liquidity Crisis) निर्माण होते. यासोबतच लेखांकन पद्धतींचा अभाव, नफा-तोटा विश्लेषण न करणे आणि औपचारिक बहीखाते न राखणे या समस्या मोठ्या प्रमाणावर आढळल्या. ७६ टक्के उद्योजकांकडे योग्य लेखांकन व्यवस्था नसल्याने त्यांचे आर्थिक नियोजन अस्थिर राहते. तसेच आर्थिक साक्षरतेचा अभाव हे एक गंभीर कारण आढळले. ८० टक्क्यांहून अधिक उद्योजकांना गुंतवणूक नियोजन, जोखमीचे व्यवस्थापन, बचत आणि वित्तीय निर्णयांचे तांत्रिक पैलू यांची समज कमी असल्याने चुकीचे आर्थिक निर्णय घेतले जातात.

आणखी महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष असा की आधुनिक डिजिटल युगातही बहुतांश उद्योजक तांत्रिक वित्तीय साधनांपासून दूर आहेत. डिजिटल पेमेंट, POS मशीन, मोबाइल ॲप्स किंवा ई-चलन यांसारख्या साधनांचा वापर अत्यल्प असून ७९ ते ८४ टक्के उद्योजक डिजिटल व्यवहार स्वीकारण्यात मागे आहेत. या तांत्रिक मर्यादा, बाजारातील तीव्र स्पर्धा, कर्जप्राप्तीतील अडथळे आणि आर्थिक मार्गदर्शनाचा अभाव, या सर्व घटकांचा संयुक्त परिणाम उद्योजकांच्या वित्तीय स्थिरतेवर दिसून येतो. विविध उद्योगप्रकारांमध्ये (उत्पादन, सेवा, अन्नप्रक्रिया, वस्त्रोद्योग, लाकूडकाम आणि बांधकाम साहित्य) सर्वच क्षेत्रांमध्ये समान प्रकारच्या वित्तीय समस्या आढळल्याने ही समस्या क्षेत्रविशिष्ट नसून व्यापक व प्रणालीगत (systemic) स्वरूपाची असल्याचे स्पष्ट होते. संक्षेपतः, चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांच्या व्यवसायवृद्धीसाठी वित्तीय व्यवस्थापन हा सर्वांत मोठा अडथळा असून, सुदृढ आर्थिक प्रशिक्षण, तांत्रिक साधनांचा वापर, कर्जसुलभीकरण आणि प्रभावी वित्तीय नियोजन हे घटक अत्यंत आवश्यक आहेत.

चर्चा (Discussion):

प्रस्तुत अध्ययनातून चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांच्या वित्तीय व्यवस्थापनाशी संबंधित अडचणींचे बहुआयामी स्वरूप प्रकर्षाने दिसून आले. संकलित झालेल्या प्राथमिक आकडेवारीच्या विश्लेषणातून स्पष्ट झाले की उद्योजकांच्या व्यवसायातील बहुतांश अडचणींचे मूळ आर्थिक व्यवस्थापनातील मर्यादांमध्येच दडलेले आहे. व्यवसायाचा विस्तार, दैनंदिन निधीचक्र, गुंतवणुकीचे नियोजन, कर्जप्राप्ती आणि तांत्रिक आर्थिक साधनांचा वापर या सर्व घटकांवर वित्तीय साक्षरता आणि संसाधनांची उपलब्धता यांचा निर्णायक प्रभाव आढळतो. या संपूर्ण स्थितीचे विश्लेषण केल्यास काही मूलभूत मुद्दे प्रकर्षाने पुढे येतात.

भांडवलाची कमतरता ही चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांची सर्वांत व्यापक समस्या असल्याचे निष्कर्ष स्पष्टपणे सूचित करतात. प्रारंभीक गुंतवणुकीसाठी आवश्यक निधी उपलब्ध नसणे, दैनंदिन कार्यकारी खर्च भागविण्यासाठी रोख प्रवाहातील अडचणी आणि व्यवसायाच्या विस्तारासाठी आवश्यक असलेल्या अतिरिक्त भांडवलाचा

तुटवडा, या सर्व गोष्टी उद्योजकांच्या प्रगतीच्या मार्गात अडथळे निर्माण करतात. कर्जप्राप्तीतील अडचणी या समस्येला अधिक गंभीर बनवतात. तारण नसणे, बँकांच्या कठोर अटी आणि दस्तऐवजांची अपुरेपणा यामुळे बऱ्याच उद्योजकांना बँकिंग यंत्रणेवर अवलंबून राहणे कठीण होते. परिणामी, स्वतःच्या मर्यादित भांडवलावर किंवा अनौपचारिक स्रोतांवर अवलंबून राहण्याची वेळ उद्योजकांवर येते, ज्यामुळे जोखीम वाढते आणि व्यवसाय अस्थिर राहतो.

अध्ययनातून हेही उघड झाले की रोख प्रवाह व्यवस्थापन हे लघुउद्योजकांसाठी विशेषतः आव्हानात्मक क्षेत्र आहे. नियमित उत्पन्न-खर्चाचे संतुलन राखणे, देयके वेळेवर मिळविणे, विमा-व्यवस्था किंवा आकस्मिक निधीची उपलब्धता राखणे, या पायाभूत गोष्टींची कमतरता असल्याने उद्योजक आर्थिक संकटांना अधिक संवेदनशील ठरतात. यासोबतच लेखांकन पद्धतींचा अभाव, नफा-तोट्याचे विश्लेषण न करणे आणि औपचारिक आर्थिक व्यवहारांची नोंद न ठेवणे यामुळे निर्णय प्रक्रियेतील अचूकता आणि पारदर्शकता दोन्ही कमी होते. व्यवसायाचे वास्तविक आर्थिक आराखडे उद्योजकांना माहित नसल्यामुळे चुकीच्या अंदाजांवर आधारित निर्णय घेतले जातात, ज्याचा थेट परिणाम व्यवसायाच्या नफाक्षमतेवर होतो.

तांत्रिक आर्थिक साधनांचा वापर अत्यल्प असल्याचे निष्कर्षानी स्पष्ट केले. डिजिटल पेमेंट सुविधा, POS मशीन, मोबाईल ॲप्स, ई-चलन, किंवा डिजिटल बँकिंग साधनांचा कमी वापर लघुउद्योगांना आधुनिक बाजारपेठेत मागे ढकलतो. आजच्या डिजिटल अर्थव्यवस्थेत या साधनांचा वापर व्यवहारातील पारदर्शकता, वेग, सुलभता आणि जोखमीचे व्यवस्थापन यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. तथापि, आर्थिक साक्षरतेचा अभाव आणि तांत्रिक पायाभूत सुविधांची कमतरता यामुळे उद्योजक या साधनांचा योग्य वापर करू शकत नाहीत.

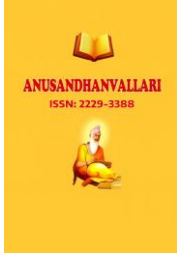
याशिवाय, अध्ययनातून असेही आढळले की विविध उद्योगप्रकारांमध्ये (उत्पादन, सेवा, वस्त्रोद्योग, अन्नप्रक्रिया, बांधकाम साहित्य) या सर्व क्षेत्रांमध्ये वित्तीय समस्या जवळजवळ सारख्याच आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते की या समस्या क्षेत्रविशिष्ट नसून संपूर्ण जिल्ह्याच्या आर्थिक रचनेशी निगडित, प्रणालीगत आणि व्यापक स्वरूपाच्या आहेत. कमी उलाढाल असलेल्या उद्योगांमध्ये तर या समस्या अधिक तीव्रतेने आढळल्या. कमी भांडवल, मर्यादित खरेदी क्षमता, गुंतवणुकीची कमी क्षमता आणि कमी उत्पन्न, या सर्व गोष्टी त्यांना स्पर्धेतून मागे ठेवतात.

एकूणच, या अध्ययनातील चर्चा स्पष्ट करते की चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांच्या व्यवसायवृद्धीला वित्तीय व्यवस्थापनातील अडचणी हा सर्वात मोठा अडथळा ठरतो. भांडवलाची उपलब्धता, कर्जप्राप्ती, आर्थिक साक्षरता, तांत्रिक साधनांचा वापर आणि लेखांकन प्रणालींचा विकास, या सर्व घटकांवर लक्ष केंद्रित केल्यास लघुउद्योगांच्या प्रगतीची दिशा अधिक सुकर होऊ शकते. प्रस्तुत निष्कर्ष धोरणात्मक हस्तक्षेपाची आणि प्रशिक्षणाधारित समर्थनाची अत्यंत आवश्यकता दर्शवतात.

परिकल्पना परीक्षण:

परिकल्पना – १ (H₁)

H₀ (शून्य परिकल्पना):

लघुउद्योजकांच्या वित्तीय संसाधनांची उपलब्धता आणि वित्तीय समस्यांची तीव्रता यांच्यात कोणताही लक्षणीय संबंध नाही.

H₁ (वैकल्पिक परिकल्पना):

लघुउद्योजकांच्या वित्तीय संसाधनांची उपलब्धता आणि वित्तीय समस्यांची तीव्रता यांच्यात लक्षणीय संबंध आहे.

तक्ता: वित्तीय संसाधने × वित्तीय समस्यांची तीव्रता

वित्तीय संसाधने ↓ / वित्तीय समस्या →	पुरेशी	अपुरी	एकूण
उच्च वित्तीय समस्या	20	90	110
कमी वित्तीय समस्या	22	18	40
एकूण	42	108	150

टप्पा १: अपेक्षित वारंवारिता

सूत्र:

$$E = \frac{(\text{Row Total}) \times (\text{Column Total})}{\text{Grand Total}}$$

गणना:

श्रेणी	O	E	(O-E) ² / E
High – Adequate	20	(110×42)/150 = 30.8	3.78
High – Inadequate	90	(110×108)/150 = 79.2	1.46
Low – Adequate	22	(40×42)/150 = 11.2	10.40
Low – Inadequate	18	(40×108)/150 = 28.8	4.04

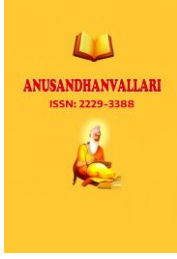
टप्पा २ : χ^2 मूल्याची गणना

$$\chi^2 = 3.78 + 1.46 + 10.40 + 4.04 = 19.68$$

टप्पा ३ : स्वातंत्र्य पद (df)

$$df = (r - 1)(c - 1) = (2 - 1)(2 - 1) = 1$$

टप्पा ४ : χ^2 सारणीमूल्य (5% स्तर)

df = 1 → Critical value = 3.84

अंतिम परिणाम:

$$19.68 > 3.84$$

लघुउद्योजकांच्या वित्तीय संसाधनांची उपलब्धता आणि त्यांना भेडसावणाऱ्या वित्तीय समस्यांची तीव्रता यांच्यात लक्षणीय आणि सकारात्मक संबंध असल्याचे सिद्ध होते. ज्यांच्या वित्तीय संसाधनांमध्ये कमतरता आहे, त्यांनाच अधिक वित्तीय अडचणी भेडसावतात.

परिकल्पना – २ (H₂)

H₀ (शून्य परिकल्पना):

बाजारातील स्पर्धेची पातळी आणि भांडवल व्यवस्थापनातील अडचणी यांच्यात कोणताही लक्षणीय संबंध नाही.

H₁ (वैकल्पिक परिकल्पना):

बाजारातील स्पर्धेची पातळी आणि भांडवल व्यवस्थापनातील अडचणी यांच्यात लक्षणीय संबंध आहे.

तक्ता : स्पर्धेची पातळी × भांडवल अडचणी

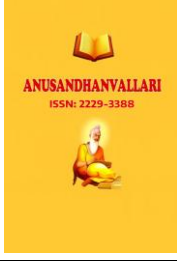
स्पर्धेची पातळी ↓ / भांडवल अडचणी →	उच्च अडचण	कमी अडचण	एकूण
उच्च स्पर्धा	75	40	115
कमी स्पर्धा	18	17	35
एकूण	93	57	150

टप्पा १ : अपेक्षित वारंवारता

श्रेणी	O	E	(O-E) ² / E
High Competition – High Difficulty	75	(93×115)/150 = 71.3	0.19
High Competition – Low Difficulty	40	(57×115)/150 = 43.7	0.31
Low Competition – High Difficulty	18	(93×35)/150 = 21.7	0.63
Low Competition – Low Difficulty	17	(57×35)/150 = 13.3	1.03

टप्पा २ : χ^2 मूल्य

$$\chi^2 = 0.19 + 0.31 + 0.63 + 1.03 = 2.16$$

टप्पा ३ : df

$$df = 1$$

टप्पा ४ : Critical Value

3.84 (5% significance)

अंतिम परिणाम:

$$2.16 < 3.84$$

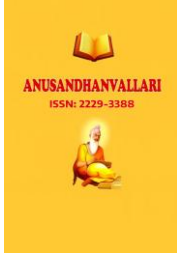
बाजारातील स्पर्धेची पातळी आणि लघुउद्योजकांच्या भांडवल व्यवस्थापनातील अडचणी यांच्यात **लक्षणीय संबंध आढळला नाही**. याचा अर्थ, स्पर्धा जास्त असली तरी भांडवल व्यवस्थापनातील अडचणींचे मूळ कारण स्पर्धा नसून वित्तीय संसाधनांची कमतरता, रोख प्रवाहातील त्रुटी आणि आर्थिक साक्षरतेचा अभाव हे आहे.

एकूण सारांश

परिकल्पना	चाचणी	χ^2 मूल्य	सारणी मूल्य	निष्कर्ष
H ₁ : संसाधने × वित्तीय समस्या	Chi-square	19.68	3.84	लक्षणीय → H ₀ नाकारली जाते
H ₂ : स्पर्धा × भांडवल अडचण	Chi-square	2.16	3.84	लक्षणीय नाही → H ₀ स्वीकारली जाते

निष्कर्ष:

प्रस्तुत अध्ययनातून चंद्रपूर जिल्ह्यातील लघुउद्योजकांच्या वित्तीय व्यवस्थापनाशी संबंधित अडचणींचे स्पष्ट, सर्वांगीण आणि विश्लेषणाधारित चित्र समोर आले आहे. प्राथमिक स्तरावर संकलित केलेल्या 150 प्रतिसादकांच्या माहितीवरून दिसून आले की वित्तीय अडचणी या केवळ वैयक्तिक कमतरतांमुळे नसून त्या व्यापक संरचनात्मक, संसाधनाधारित आणि प्रणालीगत कारणांशी निगडित आहेत. प्रारंभिक तसेच कार्यकारी भांडवलाची कमतरता ही सर्वांत गंभीर समस्या असून, कर्जप्राप्ती प्रक्रियेतील जटिलता, तारणाचा अभाव आणि कठोर बँकिंग अटी यांमुळे उद्योजकांच्या आर्थिक प्रवाहात स्थिरता निर्माण होत नाही. याशिवाय, रोख प्रवाहाचे संतुलन राखण्यात अडथळे येणे, देयके विलंबाने मिळणे आणि आर्थिक नियोजनाचा अभाव यामुळे व्यवसायाच्या नफाक्षमतेवर थेट नकारात्मक परिणाम दिसतो. लेखांकन पद्धतीतील अपुरेपणा, नियमित नफा-तोटा विश्लेषणाचा अभाव आणि वैज्ञानिक वित्तीय निर्णयक्षमतेची कमतरता ही परिस्थिती आणखी बिघडवते. तांत्रिक आर्थिक साधनांचा अत्यल्प वापर असल्यामुळे व्यवहारातील पारदर्शकता आणि आधुनिक बाजारपेठेत टिकून राहण्याची क्षमता कमी होते. परिकल्पना परीक्षणातून वित्तीय संसाधनांची उपलब्धता आणि वित्तीय समस्यांची तीव्रता यांच्यात लक्षणीय संबंध आढळला; मात्र स्पर्धेची पातळी आणि भांडवल अडचणी यांच्यात थेट संबंध दिसला नाही. एकूणातच, वित्तीय शिक्षण, तांत्रिक साधनांचा

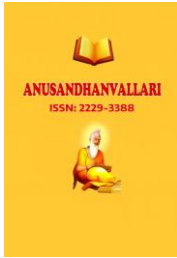
वापर, सुदृढ लेखांकन आणि कर्जसुलभीकरण उपलब्ध झाल्यास लघुउद्योगांची प्रगती अधिक परिणामकारक होऊ शकते.

सूचना आणि शिफारसी:

- १) लघुउद्योजकांसाठी वित्तीय साक्षरता व लेखांकनाचे नियमित प्रशिक्षण उपलब्ध करावे.
- २) कर्जप्राप्ती प्रक्रिया सुलभ करून तारणासंबंधी अटी शिथिल कराव्यात.
- ३) डिजिटल पेमेंट, POS आणि ऑनलाइन लेखांकन साधनांचा वापर वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
- ४) रोख प्रवाह व्यवस्थापनासाठी तज्ज्ञ मार्गदर्शनाची जिल्हास्तरीय व्यवस्था करावी.
- ५) शासकीय योजनांची अचूक माहिती आणि प्रवेश सुलभ करून उद्योजकांना त्याचा लाभ मिळवून द्यावा.
- ६) उद्योग क्लस्टर आणि सहकारी आर्थिक मॉडेलद्वारे खर्च कमी करून वित्तीय स्थिरता वाढवावी.

संदर्भ:

- 1) Rosyadah, K. (2020). The influence of financial knowledge, financial attitudes, and personality to financial management behavior for micro, small, and medium enterprises typical food of coto makassar. JHSS (Journal of Humanities and Social Studies), 4(2), 152–156. <https://doi.org/10.33751/jhss.v4i2.2468>
- 2) Hu, Z. (2018). Problems and countermeasures in financial management of college students' entrepreneurial enterprises. Taxation, 18, 73.
- 3) Pan, N. (2017). Financial management problems and countermeasures of college students' entrepreneurial enterprises: Based on the background of "Internet+". Northern Economic and Trade, 9, 91–92.
- 4) Zhang, Z., & Zhao, X. (2013). Problems and countermeasures in financial management of college students' entrepreneurial enterprises. Friends of Accounting, 19, 40–43.
- 5) Abanis, T., Sunday, A., Burani, A., & Eliabu, B. (2013). Financial management practices in small and medium enterprises in selected districts in western Uganda. Research Journal of Finance and Accounting, 4(2), 29–42.
- 6) Jindrichovska, I. (2013). Financial management in SMEs. European Research Studies Journal, 16(Special Issue on SMEs), 79-96.
- 7) Okafor, R. G. (2012). Financial management practices of small firms in Nigeria: Emerging tasks for the accountant. European Journal of Business and Management, 4(19), 159-169.
- 8) Ramaswamy, R. (2012). Financial management practices of micro handloom enterprises: A case study of Thenzawl cluster in Mizoram. The IUP Journal of Entrepreneurship Development, 9(1), 45-59.
- 9) Hunjra, A. I., Butt, B. Z., & Rehman, K. U. (2010). Financial management practices and their impact on organizational performance. World Applied Sciences Journal, 9(9), 997-1002.
- 10) Pham, H. (2010). The impact of financial management practices on profitability of small and medium enterprises (SMEs) in Vietnam (Master's thesis).
- 11) Liu, Z. (2010). Strategic financial management in small and medium-sized enterprises. International Journal of Business & Management, 5(2), 887-894.

-
- 12) Nguyen, K. M. (2001). Financial management and profitability of small and medium enterprises (Thesis).
 - 13) McMahon, R., Holmes, P., Hutchison, S., & Forsaith, M. (1993). Small business financial management: Theory and practice. *Journal of Management*, 1(15), 5-19.